

**РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКИХ НАРАД З РОЗГЛЯДУ
ПРОЕКТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 РР.**

У статті висвітлено результати діяльності губернських нарад з розгляду проекту аграрної реформи в Російській імперії напередодні революції 1905 – 1907 рр.

Ключові слова: аграрне питання, губернські наради, Редакційна комісія, В. Плеве.

Найбільш гострим питанням, що стояло перед російським суспільством і державою в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було аграрне питання. Від того, який шлях буде обраний для його вирішення, залежала уся подальша доля країни, адже абсолютна більшість населення тодішньої Росії проживала в сільській місцевості і займалася сільським господарством. Неодноразово правлячі кола ініціювали створення різноманітних комісій, які б розробили пропозиції з удосконалення аграрного питання. Однією з установ була «Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ» (далі – Редакційна комісія) на яку покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни.

Наприкінці 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу з напрацювання нового законодавства про селян. Щоб підготовлений Редакційною комісією документ не мав чисто відомчого характеру, В. Плеве на початку 1904 року розпорядився передати його для обговорення в губернські наради, створені з «найгідніших діячів, наділених громадською довірою». До них увійшли місцеві чиновники, земці та землевласники.

Питання діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ розглядалося у працях В.В.Леонтович [1], Л.В. Нестерової [2], С.М. Сидельникова

[3], М.С. Симонової [4], І.К. Щербакової [5] та ін. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету з'ясувати результати діяльності губернських нарад з розгляду проекту аграрної реформи в Російській імперії напередодні та на початку революції 1905 – 1907 рр.

На розгляд губернських нарад виносилося три програми питань, складені до проектів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ: положення про селянське общинне управління; положення про волосне судочинство; положення про селянське землекористування.

До травня 1904 р. губернські наради завершили в основному обговорення проекту нового Положення, напрацьованого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Наприкінці 1904 р. було опубліковано три випуски висновків губернських нарад по загальним питанням, що стосуються перегляду селянського законодавства. Перший стосувався селянського общинного управління [6], другий – волосного суду [7], третій – селянського землекористування [8].

Перша програма про селянське общинне землеволодіння нараховувала 38 питань. Перше з них стосувалося розподілу селянських общин на сільські, до складу яких входили б усі селяни, що проживали у межах поселення та мали нерухомість у межах волості, та на земельні, об'єднанні спільністю володіння землею. За таку пропозицію проголосувало 1109 членів губернських нарад. Розподіл голосів був таким: 16 нарад проголосувало одноголосно, 11 – більшістю, 8 – меншістю. Не підтримало цю ідею 112 членів: більшість Вітебської, Ровенської, Самарської, Тульської нарад, а також меншість Воронежської, Володимирської, Курської та Тверської нарад.

Дотримуючись регламенту, передбаченого інструкцією, розробленою В. Плеве, розглядалися записки та повідомлення, спрямовані на покращення основних положень проекту Редакційної комісії. Зокрема, до Подільської губернської наради надійшла записка від землевласника О. Мироненка. Її автор звернув увагу на те, що члени Редакційної комісії проігнорували дворян та духовенство, а все управління життям села поклали на плечі сільського старости.

Так не можна, оскільки малограмотні та безпринципні старости не можуть добросовісно виконувати своїх повноважень, які до того ж стосуються значного спектру проблем. Він пропонував упорядкувати сільське управління шляхом виокремлення із повноважень сільського старости «предмети відомства», передавши їх позастановій установі. На його думку, доцільно було на селі запровадити подвійне управління: станове селянське та церковно-приходське. Повноваження першого поширити на справи, що стосуються станових інтересів та прав селян. Другого – на адміністративно-господарські справи для всіх жителів села [9].

Наступне питання у програмі селянського управління стосувалося упорядкування сільських сходів. Пропозицію Редакційної комісії, що стосувалася виведення із сфери сільських сходів питань селянського землевпорядкування, одноголосно підтримало 27 нарад (1135 членів), більшість у 8 (315 членів). Не підтримала меншість 4 губернських нарад: Казанської, Орловської, Саратовської, Тульської, один член Курскої. Воронежська меншість свою особливу позицію відобразила у додатку до протоколу. Її зміст зводився до того, що розподіл закріпити у тих місцевостях, де він існує. Запровадження тотального розподілу є недоречним, «не зумовлюється життєвими потребами». Гродненські представники запропонували один схід розподілити на два присутствія. За такої його структури, у вирішенні адміністративно-господарських питань брали б участь ті селяни, які сплачують мирські збори, а у вирішенні питань землекористування – селяни, які лише володіють землею [6, 13].

Наступне питання стосувалося визначення кордонів волості. Воно не викликало широкого обговорення. За ініціативу Редакційної комісії висловилося 1582 члени губернських нарад. 11 членів свою відмову аргументували тим, що реорганізація сільських общин у майбутньому поставить під сумнів доцільність збереження волості як адміністративно-територіальної одиниці [6, 21-23].

Подібного майже одностайного схвалення зазнало питання про кооптування до складу волості осіб колишніх податних станів, які володіють в її межах нерухомістю. За його підтримку висловилося 1488 членів, тобто 30 нарад і 7

більшістю голосів. 10 нарад запропонувало розширити соціальний склад кооптованих до волості членів також за рахунок тих осіб, що мали податкові пільги [6, 24].

Підсумовуючи результати обговорення губернськими нарадами першої програми, констатуємо, що вони загалом підтримали законопроект Редакційної комісії стосовно розподілу сільських громад, упорядкування сільських сходів, визначення територіальних меж волості, кооптування до її складу осіб колишніх податних станів. Водночас далі обговорення цих питань губернські наради не пішли. Ініціативи, запропоновані щодо удосконалення законопроекту, не позначалися суттєвістю їхнього змісту. Вони так і залишилися пропозиціями. На відміну від місцевих комітетів губернські наради не підтримали ідею перетворення волості у позастанову адміністративно-господарсько-судову одиницю.

Відповідно до другої програми, губернським нарадам потрібно було визначатися щодо ролі волосного суду і судочинства у житті селян. Формулювання першого питання другої програми зводилося до того, чи зберегти існуючий суд, чи підпорядкувати розгляд цивільних та кримінальних справ селян загальним судам та яким саме. 1197 членів висловилося за збереження волосного суду: одноголосно проголосувало 13 нарад, 19 – більшістю. Не підтримало цю пропозицію 487 членів [7, 13]. Так звана меншість висловлювала різні альтернативи. Наприклад, 196 членів Ровенської, Гродненської, Псковської, Вітебської, Санкт-Петербурзької, Самарської, Орловської, Тамбовської губернських нарад виступило за запровадження загальностанових виборних судів та суддів. Чотири наради Воронезької, Курської, Смоленської та Чернігівської губерній більшістю голосів схвалили передачу селянського правосуддя «всестановим коронним дільничним суддям». Запровадження місцевого судового органу першої інстанції підтримала більшість Санкт-Петербурзької губернської наради. 29 членів 5 губернських нарад проголосувало за передачу правосуддя земським начальникам. Однак за умови їхнього звільнення з адміністративної

посади. Меншість Тульської губернської наради запропонувала створити нові волосні суди з принципово відмінними від існуючих засадами функціонування.

1218 членів проголосувало за зміни у компетенції волосного суду: 33 наради одноголосно, 9 – більшістю, за беззмінне існування волосного суду – 147 членів. Пропозиції щодо зміни компетенції, узагальнено, стосувалися: 1) виведення із компетенції волосного суду кримінальних справ і зменшення компетенції по цивільним справам із ціною позову до 300 руб. Пропозицію підтримало 18 нарад; 2) пропозицію щодо розширення компетенції волосного суду підтримало 13 нарад; 3) пропозицію скоротити компетенцію по кримінальним справам і розширити по цивільним – 4 наради [7, 19-23].

Найважливіше питання другої програми, логічно узгоджене із попередніми, стосувалося застосування звичаєво-правових норм у селянському судочинстві. 1041 член підтримав положення законопроекту Редакційної комісії про застосування звичаєво-правових норм у селянському судочинстві, не підтримало – 384. 13 нарад висловилося за скасування звичаю, із них 5 одноголосно: Волинська, Ровенська, Костромська, Московська, Чернігівська; 4 – більшістю голосів: Гродненська, Полтавська, Уфимська, Курська; 4 – меншістю: Бессарабська, Вітебська, Воронежська, Саратовська [7, 25-28].

Стосовно доцільності розробки для волосного суду особливого статуту про покарання з точно визначеними видами покарання за проступки голоси членів губернських нарад розподілилися таким чином. 1151 членів підтримали таку необхідність, проти проголосувало 221 член. Меншість становило 8 нарад: 3 проголосували проти одноголосно (Мінська, Подільська, Чернігівська), 2 – більшістю голосів (Ровенська, Курська), 3 – меншістю (Київська, Новгородська, Полтавська). Представники цих 8 нарад висловилися за єдине кримінальне законодавство для всіх станів [7, 48-49].

Відповідно до змісту третьої програми, губернські наради повинні були розглянути положення про селянське землекористування. Вона нараховувала 45 питань. Общини стосувалося тридцять шосте. За заміну общинного землеволодіння подвірним висловилося 1184 члена: 23 наради одноголосно, 10 –

більшістю голосів. 234 члена було проти цього: 10 нарад. Інститут сімейної селянської власності підтримало 1190 членів, ідею присадибні ділянки при общинному землеволодінні вважати власністю селянина, а не всього двору підтримало 163 члени. 1078 членів губернських нарад вважали за доцільне обмежити права господаря згодою решти членів двору. Обмеження стосувалися: оренди землі, обміну присадибної ділянки, відчуження присадибної ділянки тощо. Проти таких нововведень проголосували 5 губернських нарад: Псковська, Чернігівська, Нижегородська, Саратовська, Тверська [8, 32-33].

Отже, чисельність голосів членів губернських нарад та їхній розподіл стосовно питань третьої програми виявляє цікаву закономірність. Вона, нашу думку, полягає у такому. Однозначно розвиток індивідуальної земельної власності підтримали члени Чернігівської, Харківської, Полтавської, Ровенської, Гродненської, Мінської, Могилевської та Подільської губернських нарад. Саме ці регіони вважалися передовими у сільськогосподарському розвитку, тут раніше та інтенсивніше за інші регіони Російської імперії відбувалося виокремлення селян на відруби та хутори. До того ж ці території, зокрема Харківська та Полтавська губернії, були центром суспільно-політичної активності селян у 1902 р.

Підсумовуючи у цілому результати обговорення губернськими нарадами проекту нового Положення Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, констатуємо, що як не дивно, однак члени губернських нарад не виявили очікуваної властями сто відсоткової одностайності стосовно основних принципів аграрної реформи, запропонованих Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

Така ситуація з голосуванням по проекту Редакційної комісії, на думку Д. Селіхова, зумовлюється регіональними особливостями соціально-економічного розвитку Російської імперії. Зокрема, тим, що «в тих губерніях, де панували товарно-грошові відносини капіталістичного типу, переважала позиція, що заперечувала намагання законсервувати пережитки минулого» [10, 119]. Поділяючи загалом правильність цього судження, вважаємо за недоцільне обмежуватися лише факторами соціально-економічного характеру. Звичайно, їх

потрібно брати до уваги. Однак, не менш важливим є і суспільно-політичний аспект. Зауважимо, що 1902 рік – рік посилення суспільно-політичної активності селян, масових збройних селянських заворушень. Члени губернських нарад, губернії яких перебували в епіцентрі селянського руху, або по сусідству на власні очі бачили діаметрально протилежний ефект від державного протекціонізму над селянами. Навряд чи їм хотілося вдруге переживати суспільно-політичні потрясіння. Таким чином регіональна відмінність у соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку Російської імперії позначилася на результатах обговорення губернськими нарадами проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

З іншого боку, результати обговорення засвідчили правильність тієї критики, що лунала на адресу авторів проекту нового Положення від ліберально налаштованої преси, громадських активістів та державних діячів. Незважаючи на більшість голосів, які отримав проект, ситуація була з ненайкращих. Ураховуючи застосування запобіжних заходів, підтримка 2/3 голосів – «Піррова перемога». Нескладно уявити, яким би був результат без уживаних властями запобіжних заходів.

В опозиції до проекту, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, перебувала Київська губернська нарада. У цьому, на наш погляд, немає нічого дивного, ураховуючи висловлені нами вище думки стосовно суспільно-політичних та соціально-економічних особливостей розвитку регіонів Російської імперії на початку XX ст. Кияни розкритикували проект селянського самоуправління комісії О. Стишинського. Консервативному принципу станової окремішності селян вони протиставили ліберальні ідеї нівеляції становості. За такою логікою, Київська губернська нарада виступала за інтеграцію селян у загальноімперське соціально-правове поле.

Аналізуючи соціально-економічний розвиток селянства, еволюцію його світоглядних орієнтирів, її члени доводили, що сучасне село різко контрастує з тими уявленнями про нього, що склалися у представників вищої влади. «Воно не таке, яким було 50 – 60 років тому», – писали кияни у своєму звіті. На село сильно

впливає урбанізація, індустріалізація країни. Ігнорувати ці впливи та зміни недоречно, а в окремих моментах і небезпечно. Також неправильно станову окремішність селян вважати природним явищем селянського буття. Насправді це штучне явище, яке підтримується фіскальною політикою держави.

Були спростовані й інші моменти – наріжні принципи проекту нового Положення. Наприклад, представники Київської губернської наради аргументовано довели, що дворянство, як це проголошувалося офіційною доктриною, не зазнало втрат від Великої реформи 1861 р. Адже селяни землю не отримали безкоштовно, а сплачують за неї викупні платежі. Розміри останніх перевищують об'єктивну ринкову вартість землі. Тому про які фінансові збитки для селян можна вести мову.

Наводилися вагомі контраргументи і стосовно того, що селянство – реальна основа самодержавства, а тому потребує станової окремішності. На їх переконання, навряд чи малограмотні селяни розуміли сутність таких складних юридичних понять та політичних явищ, як «державна влада», «закон» тощо. «Відокремлення в управлінні та суді маси малокультурного населення від освічених та заможніших верств є політично небезпечним, оскільки усамітнена маса стає недовірливою та незадоволеною своїм принизливим становищем, а серед сільського населення можуть розвиватися прагнення до аграрних переворотів. У Росії потрібно серйозно рахуватися з такою загрозою унаслідок недостатнього розуміння права власності та недорозвиненого почуття законності» [11].

Резонність таких суджень складно заперечити. Погляди членів Київської губернської наради були реалістичними. Вважаємо, що вони об'єктивно відображали ті особливості соціально-економічного та правового становища селян, що мали місце у Російській імперії на початку ХХ ст.

Серйозні корективи у результатах обговорення губернськими нарадами проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, відбулися наприкінці 1904 р. Важлива роль у цьому процесі належала таким факторам. По-перше, указу імператора від 12 грудня 1904 р. У

ньому викладалися засади облаштування селянського побуту. Їхній зміст якісно дисонував із попередньою позицією [12].

По-друге, змінам, що відбулися влітку 1904 р. у керівництві Міністерства внутрішніх справ. Зокрема, 15 липня 1904 р. Є. Сазоновим, членом «Бойової організації партії соціалістів-революціонерів», було вбито В. Плеве. 26 серпня 1904 р. Міністром внутрішніх справ став Д. Святополк-Мирський.

По-третє, трагедія В. Плеве змінила і позалаштункову розстановку сил на владному олімпі. Насамперед йдеться про «вихід із тіні» С. Вітте. Відповідно це позначилося і на стратегії аграрної політики самодержавства. Пріоритет отримали ліберальні принципи Голови Комітету Міністрів.

По-четверте, поразки Російської армії на Далекому Сході, наростання невдоволення серед широких верств населення у середині країни змусили Миколу II переглянути принципи аграрної політики.

Д. Святополк-Мирський, реагуючи на зміни, ситуацію, що склалася у діяльності губернських нарад, у циркулярі від 31 грудня 1904 р. роз'яснив офіційну позицію очолюваного ним відомства стосовно нового проекту законодавства про селян. Він закликав губернські наради, враховуючи всю важливість справи, яку вони виконували, завершити роботи у повному обсязі. Міністр наголосив на безпосередньому ідейно-змістовому зв'язку між маніфестом від 26 лютого 1903 р. та указом від 12 грудня 1904 р [13].

Такі зміни викликали справжній шок серед членів губернських нарад. Окремі з них відмовилися від попередніх своїх суджень, привівши їх у відповідність до нової державно-політичної кон'юнктури. Показовою у цьому є позиція голови Санкт-Петербурзької наради О. Зинов'єва.

У грудні 1904 р. він на ім'я С. Вітте направив записку «Порядок розгляду селянського питання (у зв'язку із сучасними настроями Росії)». У ній висловлювалася думка про те, що «бродіння «селянського моря»» розпочалося давно. Навряд чи його можна заспокоїти паліативними заходами, поправками тощо. Лише реформа, заснована на засадах права, справедливості, природного розвитку сільського господарства, зможе вирішити аграрне питання у країні,

заспокоїти селян [14]. О. Зинов'єв принципово відмежувався від проекту Міністерства внутрішніх справ.

Початок революції 1905 р. швидко лібералізував позицію й інших губернських нарад. Журнали губернських нарад 1905 р. рясніють відмовою їхніх членів від попередніх поглядів. Показовим у цьому є записи у журналах Симбірської губернської наради. У травні 1904 р. ця нарада санкціонувала проект Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. У березні 1905 р. різко розкритикувала проект нового Положення комісії О. Стишинського. Він, на переконання симбірців, не сприяє єдності класів, підриває єдність та міцність державного ладу. Підставою для перегляду своїх рішень члени Симбірської губернської наради вважали обмеження їхньої інтелектуальної свободи навесні 1904 р. [15].

Узагальнюючи діяльність губернських нарад із обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, констатуємо, що у ній умовно можна виокремити два періоди. Перший – 8 січня 1904 р. – грудень 1904 р. Це був час організаційного оформлення губернських нарад, формування їхнього складу та активної діяльності. Характерною ознакою було безпосереднє керування цим процесом В. Плеве. Це знайшло своє відображення у консервативному змісті більшості відгуків губернських нарад на проект нового Положення комісії О. Стишинського, у фактичному його схваленні більшістю губернських нарад. Другий – 12 грудня 1904 р. – 12 грудня 1904 р. – перша половина 1905 р. Позначений кардинальними змінами як у принципах аграрної політики держави, так і рішеннях на проект Редакційної комісії внутрішніх справ. Останні під впливом суспільно-політичних факторів лібералізувалися. Незважаючи на відсутність очікуваної властями одноголосності у діяльності губернських нарад, у цілому вони підтримали положення, викладені у змісті проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Вони схвалили відокремлення сільських общин від земельних, збереження волосного суду, створення особливого цивільного кодексу для селян, збереження звичаєво-правових норм, розвиток сімейної власності на землю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
2. Нестерова Л.В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) / Л.В. Нестерова // Научные доклады высшей школы. – 1960. – № 2. – С. 76 – 92.
3. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
4. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
5. Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.). / И.К.Щербакова. – Дисс... к.и.н. – М., 2003. – 282 с.
6. Заключение губернских совещаний по вопросам, касающимся пересмотра крестьянских законоположений. – т. I. – Крестьянское общественное управление. – СПб., 1904. – 168 с.
7. Заключение губернских совещаний по вопросам, касающимся пересмотра крестьянских законоположений. – т. II. – Волостной суд. – СПб., 1904. – 226 с.
8. Заключение губернских совещаний по вопросам, касающимся пересмотра крестьянских законоположений. – т. III. – Землепользование крестьян. – СПб., 1904. – 146 с.
9. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291. – Оп. 12. – Спр. 70. – Ч. 10. – Арк. 5.
10. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.). – Дис.... к.ю.н. – Х., 2002. – 210 с.
11. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 152 – 155.
12. Именной высочайший указ Правительствующему Сенату от 12 декабря 1904 г. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка //

Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительственному Сенату, рескриптов и положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересмотренное и дополненное по 1 сентября 1908 года / Под ред. пр.-доц. Н.И. Лазаревского. – СПб.: Юридический книжный склад Право, 1909. – С.3 – 6.

13. МВД. Известия Земского отдела. – СПб., 1905. – №1. – 25 с. С. 18.

14. РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 384 – 384 зв.

15. РДИА. – Ф. 1291. – Оп. 119. – Спр. 4. – Арк. 28 зв., 30 зв.

З.В. Священко

Результаты деятельности губернских совещаний по рассмотрению проекта аграрной реформы в Российской империи накануне революции 1905 – 1907 гг.

В статье освещены результаты деятельности губернских совещаний по рассмотрению проекта аграрной реформы в Российской империи накануне революции 1905 – 1907 гг.

Ключевые слова: аграрный вопрос, губернские совещания, Редакционная комиссия, В. Плеве.

Z.V. Svyaschenko

The results of operations of the provincial meetings to review the draft of the agrarian reform in the Russian Empire on the eve of the Revolution of 1905 - 1907.

The article highlights the results of the provincial meetings to review the draft of the agrarian reform in the Russian Empire on the eve of the Revolution of 1905 - 1907

Keywords: agrarian question, the provincial meeting, the Drafting Committee, V. Plehve.